VIRTUAL XRONOTOP VA MAKON-VAQT MUNOSABATLARINING YANGICHA TABIATI

Mo‘minova Durdona
Toshkent transport texnikumi ingliz tili o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur tezisda virtual xronotop tushunchasi badiiy makon va vaqtning raqamli muhitda o‘zaro munosabatga kirishishi nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqiladi. An’anaviy nasrdagi makon-vaqt qurilishi bilan raqamli matndagi o‘zgaruvchan, tarmoqlangan va o‘quvchi tanloviga bog‘liq tuzilma qiyoslanadi. Tahlilda o‘zbek adabiyotidan O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” hamda Isajon Sultonning “Boqiy darbadar” asarlari misol sifatida olinadi; ular raqamli asarlar deb emas, balki vaqt va makonning murakkab badiiy tashkil etilishini ko‘rsatadigan qiyosiy material sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: virtual xronotop, badiiy vaqt, badiiy makon, raqamli adabiyot, nolineerlik, narratologiya, o‘zbek romani.

KIRISH

Badiiy asarda makon va vaqt voqealar sodir bo‘ladigan oddiy fon emas, balki syujet, obrazlar tizimi va asarning g‘oyaviy mazmunini shakllantiruvchi muhim poetik omillardir. M. Baxtin xronotop tushunchasi orqali makon va vaqtning badiiy matnda o‘zaro uzviyligini yoritadi [1]. Raqamli muhitda esa bu munosabat yangi xususiyat kasb etadi: matn turli yo‘nalishlarda o‘qilishi, bo‘limlar orasida havolalar orqali harakatlanish va o‘quvchining tanlovi bilan o‘qish ketma-ketligi o‘zgarishi mumkin. Shu sababli virtual xronotopni an’anaviy xronotopning shunchaki elektron ko‘rinishi sifatida emas, balki matn, interfeys va o‘quvchi faoliyati o‘zaro ta’sir qiladigan badiiy tizim sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq.

VIRTUAL XRONOTOPNING NAZARIY ASOSLARI

Xronotop badiiy makon va vaqtning birligi sifatida qahramon harakati, voqealar

rivoji va muallifning dunyoqarashini birlashtiradi [1]. Yu. Lotman badiiy makonni matnning ma’no hosil qiluvchi tashkiloti bilan bog‘liq holda tahlil qilish imkonini beradi [2]. Bu yondashuvga ko‘ra, makon faqat geografik joy emas: u chegaralar, qarama-qarshiliklar, taqiqlar va qahramonning tanlovi orqali ham ma’no kasb etadi. Raqamli adabiyotda esa makon sahifalar, ekranlar, havolalar yoki virtual muhitlar orqali namoyon bo‘lishi mumkin; vaqt esa voqealar tartibi, takroriy o‘qish, orqaga qaytish va parallel yo‘nalishlar orqali qayta tashkil topadi.

M.-L. Ryan raqamli va interaktiv hikoyalarda o‘quvchining matn bilan munosabati hamda virtual muhitga kirish tajribasiga e’tibor qaratadi [3]. Bunday asarlarda o‘quvchi faqat tayyor voqeani qabul qiluvchi emas, ayrim hollarda keyingi matn bo‘lagini tanlash orqali hikoyaning idrok etilishiga ta’sir ko‘rsatuvchi ishtirokchiga aylanadi. Biroq har qanday elektron shaklda berilgan matn virtual xronotopni yuzaga keltirmaydi: asosiy mezon — raqamli vosita makon-vaqt tuzilishini va o‘qish tajribasini mazmunan o‘zgartirayotganidir.

O‘ZBEK NASRI BILAN QIYOSIY TAHLIL

Virtual xronotopning o‘ziga xosligini anglash uchun avvalo an’anaviy badiiy matnda makon va vaqt qanday ishlashini ko‘rish zarur. O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romanida turli qahramonlar taqdiri va vaqt qatlamlarining almashinuvi voqealarga bir nechta nuqtayi nazardan qarash imkonini beradi. Bu kompozitsion xususiyat o‘quvchidan voqealarni yagona chiziq bo‘ylab emas, turli hikoya qatlamlarini bog‘lab anglashni talab qiladi. Shunga qaramay, roman bosma shakldagi an’anaviy asar bo‘lib qoladi; uning tuzilishi raqamli interaktivlik bilan tenglashtirilmaydi.

Isajon Sultonning “Boqiy darbadar” asari esa vaqt, tarixiy xotira va insoniyat taqdiri haqidagi qatlamlarni qiyosiy ko‘rib chiqish uchun imkon beradi. Asarda turli davrlar va ma’no qatlamlarining o‘zaro munosabati o‘quvchining vaqtni oddiy ketma-ketlikdan ko‘ra kengroq tasavvur qilishiga xizmat qiladi. Bu xususiyat virtual

xronotopni tahlil qilishda foydali qiyosiy mezon bo‘la oladi, lekin asarning o‘zi raqamli yoki interaktiv asar sifatida taqdim etilmaydi. Demak, an’anaviy romandagi murakkab vaqt qurilishi bilan raqamli matndagi o‘quvchi tanloviga asoslangan vaqt qurilishi o‘rtasidagi farqni aniq saqlash lozim.

B. Turaevaning zamonaviy o‘zbek romanlari sarlavhalaridagi xronotop talqiniga bag‘ishlangan tadqiqotida ham badiiy makon-vaqt munosabati syujet, kompozitsiya va asarning g‘oyaviy yo‘nalishi bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi [4]. Ushbu qarash virtual xronotopni tadqiq etishda ham muhim: raqamli matnda ham makon-vaqt qurilishi shakliy bezak emas, balki mazmunni tashkil etuvchi mexanizm sifatida tahlil qilinishi kerak.

VIRTUAL XRONOTOPNI TAHLIL QILISH MEZONLARI

Virtual xronotopni ilmiy o‘rganishda kamida to‘rtta mezon muhim. Birinchisi — makonning tashkil etilishi: o‘quvchi qaysi raqamli joylar yoki matn bo‘laklari orasida harakatlanadi? Ikkinchisi — vaqtning qurilishi: voqealar qat’iy ketma-ketlikdami yoki qaytish, takror va parallel yo‘nalishlarga egami? Uchinchisi — o‘quvchi tanlovining ta’siri: tanlov voqealar tartibini yoki mazmunni o‘zgartiradimi, yoxud faqat o‘qish yo‘lini belgilaydimi? To‘rtinchisi — shakl va mazmunning birligi: havola, animatsiya, audio yoki boshqa multimedia elementi makon-vaqt tajribasiga qanday ma’no qo‘shadi? Ushbu mezonlar raqamli texnologiyaning mavjudligini emas, uning badiiy vazifasini aniqlashga yordam beradi.

XULOSA

Virtual xronotop badiiy makon va vaqtning raqamli muhitda yangi vositalar yordamida tashkil etilishini ifodalovchi tahliliy tushunchadir. Uning muhim belgisi elektron formatning o‘zi emas, balki o‘qish yo‘li, matn qismlari o‘rtasidagi bog‘lanish va o‘quvchi ishtirokining makon-vaqt tajribasiga ta’siridir. “Ikki eshik orasi” va “Boqiy darbadar” romanlari an’anaviy o‘zbek nasrida vaqt qatlamlari hamda badiiy makonning murakkabligini ko‘rsatadigan qiyosiy misollar sifatida ahamiyatli.

Kelgusidagi tadqiqotlarda bu xususiyatlarni haqiqiy interaktiv raqamli asarlar bilan qiyoslash virtual xronotopning milliy adabiyotshunoslikdagi nazariy mezonlarini aniqlashtirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе: очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики. — Москва: Художественная литература, 1975. — С. 234–407.
2. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — Москва: Искусство, 1970. — 384 с.
3. Ryan, M.-L. Narrative as Virtual Reality: Immersion and Interactivity in Literature and Electronic Media. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.
4. Turaeva, B. Chronotope interpretation of modern Uzbek novels' titles // Philology Matters. — 2021. — Vol. 38, Issue 3. — P. 3–21. DOI: 10.36078/987654501.
5. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. — Nashr ma'lumotlari foydalanilgan nusxaga muvofiq kiritiladi.
6. Isajon Sulton. Boqiy darbadar. — Nashr ma'lumotlari foydalanilgan nusxaga muvofiq kiritiladi.